

تفسیر سیاست‌های کلی علم و فناوری در مورد اشتغال و تحصیل زنان^۱

نویسنده: غلامرضا سلیمی^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۱۶

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۶/۵

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال هجدهم، شماره ۶۷، تابستان ۱۳۹۴

چکیده

هدف این مقاله تفسیر مفاهیم «استعداد»، «تحصیل» و «اشتغال» مذکور در بندهای ۲-۲ و ۴-۵ سیاست‌های کلی «علم و فناوری» از حیث جنسیت و در اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی است. جهت نیل به هدف مقاله با استفاده از روش تحلیل مضمون، برپایه دیدگاه مقام معظم رهبری، ابتدا تفاوت‌ها و شباهت‌های استعداد‌های طبیعی و الگوی اشتغال زنان و مردان بیان شده و در گام بعدی رشته‌های تحصیلی متناسب با استعداد‌های طبیعی و نیازهای شغلی آنان بررسی شده است. یافته‌ها حکایت از آن دارد که استعداد‌های زنان و مردان در جنبه‌های انسانی و معنوی همسان و در حوزه‌های جسمی و عاطفی متفاوت است و متناسب با آن برخی مشاغل و رشته‌ها بین زنان و مردان یکسان و برخی دیگر بین آن‌ها متمایز است.

واژگان کلیدی:

اشتغال زنان، استعداد طبیعی، پذیرش دانشجو، زنان

۱. این مقاله با حمایت موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی تدوین شده است.

۲. دکتری مدیریت دولتی. gh.salimi82@gmail.com



۱- مقدمه و بیان مسئله

مطابق بند یک و دو اصل ۱۱۰ قانون اساسی^۱ تعیین سیاست‌های کلی نظام و نظارت بر حسن اجرای آن بر عهده مقام معظم رهبری است. سیاست‌های کلی سیاست‌هایی پایدار و فراگیر هستند که بیانگر مبانی و اصول ارزشی نظام بوده و برای تحقق آن‌ها سیاست‌های اجرایی وضع می‌شوند (بی‌نام، ۱۳۹۲، ص ۲۰). سیاست‌های کلی علم و فناوری از جمله این سیاست‌هاست که در تاریخ ۱۳۹۳/۶/۲۹ از سوی رهبر معظم انقلاب به روسای قوای سه‌گانه و رئیس مجمع تشخیص مصلحت نظام ابلاغ شد؛ از آنجاکه سیاست‌های کلی برنامه پنجم^۲ بر تهیه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مهم مانند سیاست‌های کلی علم و فناوری تأکید دارند و رهبر معظم انقلاب در این زمینه می‌فرماید: «اینکه ما گفتیم مسائل گوناگون مهم پیوست فرهنگی داشته باشد، معنای آن این است که هنگامی که یک حرکت اساسی در زمینه فناوری، تولید و پیشرفت علم می‌خواهیم انجام بدهیم، ملتفت لوازم فرهنگی آن باشیم.» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۹/۱۹) و با توجه به اینکه مسائل زن و خانواده جزء مسائل اولویت یک کشور است (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴) تا آنجا که اصل دهم قانون اساسی بیان می‌دارد: «خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است و همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد»؛ در همین امتداد برش جنسیتی سیاست‌های کلی علم و فناوری (Mazur and Pollack, 2009) و بررسی آن‌ها از منظر زن و خانواده، در حقیقت پیوست فرهنگی این سیاست‌هاست که برای تدوین سیاست‌های اجرایی ضروری است. بدین منظور پژوهش حاضر در صدد است تا مفاهیم «استعداد»، «اشتغال» و «تحصیل» ذکر شده در سیاست‌های کلی علم و فناوری یعنی بندهای ۲-۲: «اصلاح نظام پذیرش دانشجو و توجه ویژه به استعداد دانشجویان در انتخاب رشته تحصیلی» و ۴-۵: «تنظیم رابطه متقابل تحصیل با اشتغال» را از حیث جنسیت و از منظر گفتمان اسلام ناب و با تأکید بر نظرات مقام معظم رهبری تفسیر کند. تفسیر در معنای حقوقی، پرده برداشتن از معنای متکلم یا قانون‌گذار از طریق الفاظ است (دولت‌رفتار حقیقی، ۱۳۸۹، ص ۱۴) و با توجه به اینکه رهبر معظم انقلاب سیاست‌های کلی نظام را تعیین می‌کنند، برای تفسیر آن‌ها به نظرات ایشان رجوع شده است. در این راستا سؤالات پژوهش عبارت‌اند از:

۱. اصل یک‌صد و دهم: وظایف و اختیارات رهبر: ۱- تعیین سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام ۲- نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام
 ۲. بند یک سیاست‌های کلی برنامه پنجم ابلاغی ۱۳۸۷/۱۰/۲۱: «تهیه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مهم».



سؤال یک: استعداد‌های طبیعی زنان با مردان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارد؟
 سؤال دو: الگوی اسلامی اشتغال زنان با مردان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارد؟
 سؤال سه: متناسب با الگوی اسلامی اشتغال زنان و مردان و استعداد‌های آنان، چه بازبینی‌هایی در رشته‌های تحصیلی و نظام پذیرش دانشجویان باید صورت پذیرد؟
 و با توجه به تأکید رهبر معظم انقلاب: «اگر شماها می‌خواهید برای مسئله اساسی زن فکر بکنید، شرط اول آن این است که خودتان را و ذهنتان را باید از تفکرات غربی که یک تفکرات کلیشه‌ای غلط متحجر نونما - ظاهرش نو، باطنش متحجر؛ ظاهرش دلسوزانه، باطنش خائنه است، خلاص کنید، نجات بدهید؛ فکر مستقل از تفکرات غربی بکنید» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۱/۳۰) در بیان مسئله و بررسی ادبیات موضوع به رویکردهای فمینیستی و آسیب‌های آن - که در صورت تفسیر انحرافی سیاست‌های کلی - متوجه کشور خواهد شد، پرداخته می‌شود. در ادامه به برخی مسائل و چالش‌های ایجاد شده که در صورت تفسیر انحرافی و التقاطی بوجود می‌آید اشاره می‌شود:

هر چه جوامع غربی تر می‌شوند بر میزان طلاق^۱ در آن‌ها افزوده می‌شود؛ علاقه زنان به تحصیل، استقلال یافتن و قدرت داشتن، تأثیر قابل توجهی در این روند داشته است (اولسون^۲، ۱۳۸۴، صص ۷۳) سارا روزنفلید^۳ جامعه‌شناس دانشگاه راجرز معتقد است: «اشتغال زنان، تأثیر منفی بر سلامت روانی همسرانشان دارد». درآمد نسبتاً بالای زن می‌تواند با از دست دادن روحیه، غمگینی، اضطراب، ناامیدی و درماندگی شوهر همراه باشد. همچنین اشتغال زنان در خارج از خانه اغلب با استرس مضاعفی که ایجاد می‌کند، سلامت روانی خود زن را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بت راشینگ و آنت شوپ بیان می‌دارند: زنان دارای مشاغل تمام وقت، اغلب متحمل فشار وظایف بیش از حد و خستگی و فرسودگی ذهنی هستند. این مسئله در میان زنانی که همه یا بیش تر وقت خود را به خانه‌داری اختصاص می‌دهند، دیده نمی‌شود. افزایش احتمال طلاق و تربیت بد فرزندان خطر جدی دیگری است که اشتغال خارج از خانه زنان به همراه دارد (کریستن، ۱۳۸۹، صص ۴-۵) فمینیسم یکی از گفتمان‌های برخاسته از غرب است که که بحران‌های متعددی را برای آن تمدن به وجود آورده است و برخورد منفعلانه ما با این جریان نیز آسیب‌های فراوانی برایمان به ارمغان آورده است. رهبر معظم انقلاب در مورد چالش‌ها و بحران‌هایی که به واسطه نادیده گرفتن نقش واقعی زنان در تمدن

۱. در مورد آسیب‌های سبک زندگی کنونی و خطر غربی شدن آن و مسئله افزایش طلاق ر. ک به بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی ۹۱/۷/۲۳

۲. السون استاد بازنشسته علوم اجتماعی خانواده از دانشگاه مینه سوتا است. وی رئیس سابق شورای ملی روابط خانوادگی NCFR بوده است.



غرب به وجود آمده می‌فرمایند: «فرهنگ غربی خانواده را متلاشی کرد. امروز یکی از مشکلات بزرگ دنیای غرب، متلاشی شدن خانواده‌هاست، افزایش فرزندان بی هویت است. این‌ها گریبان غرب را خواهد گرفت. حوادث اجتماعی به‌مرور پیش می‌آید. غرب از همین نقطه سخت‌ترین ضربه‌ها را خواهد خورد و این تمدن مادی پر زرق و برق از همین نقطه فرو خواهد ریخت (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۴/۲۱). امروز کار جوامع غربی به جایی رسیده است که میلیون‌ها نوجوان تبهکار و فاسد در کشورهای اروپایی و آمریکایی، در زیر سایه آن تمدن مادی، آن پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک، در سن ده سالگی، دوازده سالگی دزدند، قاتلند، قاچاقچینند، معتادند، سیگار می‌کشند، حشیش می‌کشند! این، به‌خاطر چیست؟ به‌خاطر آن است که زن غربی، قدر خانواده را ندانست» (۱۳۷۵/۱۲/۲۰).



نمودار ۱- تأثیر فمینیسم در فروپاشی حکومت‌ها

متأسفانه ما نیز در مقاطعی در عرصه سیاست‌گذاری و اجراء برابر این گفتمان دچار انفعال شدیم. معظم‌له در این مورد می‌فرمایند «ما در مقابل این دچار انفعال شدیم، یعنی دور خوردیم؛ ما هم نادانسته، ناخواسته، این گفتمان را قبول کردیم؛ که ما به‌رخ دنیا بکشیم که ببینید، مادر بخش‌های اجرایی این قدر زن داریم! این همان دور خوردن است، این همان منفعل شدن است؛ این افتخاری ندارد.» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۲۱). همان‌طور که جریان فمینیسم بحران‌های متعددی در غرب به‌وجود آورده است تاجایی که بولینگ «کاهش نرخ باروری» در آلمان و ژاپن را یکی از دلایل بازنگری در سیاست‌های کار و خانواده و مصالحه بین آن‌ها و تقویت نقش خانواده می‌داند.^۱ (boling, 2015) و هاجری در کتاب فمینیسم جهانی و چالش‌های پیش‌رو با اشاره به آمار کشورهای فرانسه و آمریکا تعداد کودکان زنان شاغل را از زنان غیر شاغل کمتر می‌داند (هاجری، ۱۳۸۶). انفعال در برابر این گفتمان نیز اثراتش را در جامعه ایران اسلامی گذاشته است. یکی از مسائل مهم مربوط به خانواده کاهش جمعیت هست. مقام معظم رهبری از ابتدای سال ۱۳۹۰ در قالب ۱۱ سخنرانی و ابلاغیه به موضوع تحدید نسل و اثرات آن اشاره داشتند. در این زمینه ایشان می‌فرمایند: «یکی از خطراتی که وقتی انسان درست به عمق آن فکر می‌کند، تن او می‌لرزد، این مسئله جمعیت است؛ مسئله جمعیت را جدی بگیرید؛ جمعیت جوان کشور دارد کاهش پیدا می‌کند. یک جایی خواهیم رسید که دیگر قابل ۱. این رویکرد می‌تواند متأثر از موج تعدیل‌شده فمینیسم از اوایل دهه ۹۰ قرن بیستم باشد. (رک به منصورنژاد، ۱۳۸۱)



علاج نیست.» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۹/۱۹)

۲- ادبیات نظری و پیشینه موضوع

مسئله زن و خانواده یکی از مهم‌ترین محورهای چالش اسلام و دنیای غرب است (خندان، ۱۳۸۱، صص ۷۹-۸۰؛ خسروپناه، ۱۳۸۹، ص ۲۵۶) در نظریه پیشرفت اسلامی، زن و خانواده نقش محوری و جدایی‌ناپذیر از یکدیگر دارند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳/۱/۳۰)؛ خانواده کلمه طیبیه‌ای است (همان، ۱۳۷۹/۱۲/۱۵) که سلول اصلی جامعه و شرط لازم برای پیشرفت آن است (همان، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴) و جامعه با داشتن خانواده‌های مستحکم است که به صلاح خواهد رسید (همان، ۱۳۷۹/۱۲/۱۵)؛ خانواده سالم و آرام هم محیطی است برای تربیت فرزندان با ساختار عاطفی و روانی سالم (همان، ۱۳۷۴/۵/۱۱) و هم مکانی است برای تجدید قوای زوجین و آرامش یافتن آن‌ها؛ و در خانواده این زن است که عنصر اصلی است (همان، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰) و اگر او نباشد خانواده شکل بدون معنایی خواهد یافت (همان، ۶۷/۹/۱۳). به همین دلایل است که مسئله زن و خانواده جزء مسائل درجه یک کشور است. (همان، ۹۰/۱۰/۱۴)

در مقابل عقل خودبنیاد و منقطع از وحی بشر مدرن غربی در دوران پس از رنسانس و در راستای دست‌یابی به توسعه و بهشت زمینی، پیشینه‌سازی ثروت، قدرت و شهوت را در پاسخ به تمایلات نفس اماره محور کار خود قرار داد و فمینیسم یکی از مکاتبی بود که در این راستا شکل گرفت (Adapted from Kasser, 2002, 36. Staudt, 2008) و چون در طول تاریخ گذشته غرب ظلم‌های فراوانی به زن شده بود با استقبال آنان نیز مواجه گشت. در این دوره نقش زنان در خانواده نادیده گرفته می‌شود و به آنان به‌عنوان نیمی از نیروی انسانی مؤثر در توسعه اقتصادی که البته ارزان، مطیع و جذب‌کننده مشتری به‌سازمان هم هستند، نگریسته می‌شود و به همین منظور و جهت افزایش بهره‌وری، در دانشگاه‌ها آموزش می‌بینند (Adapted from Mill & mill, 1869. Howie, 2010, 11) (رجبی، ۱۳۷۹، ص ۲۱۰). مقام معظم رهبری در مورد اجزای گوناگون جریان فمینیسم بیان می‌دارند: «گفتمان غربی در مورد زن اجزاء گوناگونی دارد، لکن دو جزء در آن برجسته است: یکی مردواره کردن زن، یعنی به دنبال این بودند که مشاغل گوناگونی که با ساخت جسمی و عصبی و فکری مرد سازگارتر است را بکشانشند به سمت بانوان و زنان و این را یک افتخار برای زن و یک امتیاز برای زن قرار بدهند این یک بخش مهم از این گفتمان است؛ یک بخش دیگر هم زن را وسیله راحتی برای التذاذ جنسی مرد قرار دادن.» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۲۱)



هرچند فمینیسم مشتمل بر نظریات و مدعیات متعددی در زمینه های مختلف است، اما با نگاهی اجمالی به محتوای فمینیسم آشکار می گردد که بسیاری از عقاید این مکتب ریشه در انسان شناسی خاص فمینیستی دارد. کما اینکه برخی محققان تأکید کرده اند که فمینیسم، مخصوصاً در صورت ساده و اولیه آن، در واقع یک نظریه انسان شناسی - زن شناسی است و بقیه نظریات بر همین اساس شکل گرفته اند. (بیگدلی به نقل از باقری، ۱۳۸۲، ص ۱۲؛ فریدمن، ۱۳۸۳، ص ۱۷) در واقع فمینیسم بر پایه پاسخ به این سؤال شکل گرفته است که «زن کیست؟» و آیا تفاوتی ماهوی با مرد دارد یا خیر و اگر بلی آن تفاوت ها کدامند؟ به همین منظور ابتدا به بررسی این مهم در مبانی اسلامی که رویکرد اصلی این پژوهش است پرداخته می شود و در انتها نظر فمینیست ها در این زمینه مرور شده است.

۲-۱- مبانی اسلامی

بر خلاف برخی نظریات که زن را مقدمه وجود مرد و آفریده شده از باقیمانده گل وجود او می داند (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۱۱۷) اسلام معتقد است زن و مرد دارای آفرینشی یکسان و مستقل می باشند. آیات زیر دلالت بر این مفهوم دارند:

• يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ، وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا، إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ^۱

• اِنِّی لَا اُضِیْعُ عَمَلِ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰی، بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ^۲

همچنین بر خلاف برخی نظریات که زن را شرور و عامل گناه می داند، اسلام معتقد است بین زن و مرد از حیث استعداد معنوی تفاوتی وجود ندارد (همان، ص ۱۱۸). آیات زیر بیانگر این مفهوم است:

• مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰی وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰةً طَيِّبَةً، وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ^۳

• وَ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰی وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ يَدْخُلُوْنَ الْجَنَّةَ، يَرْزُقُوْنَ فِيْهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ^۴

• كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنٌ^۵

امام خمینی (ره) نیز در این زمینه تصریح دارند: «در برخی موارد تفاوت هایی بین زن

۱. سوره مبارکه حجرات آیه شریفه ۱۳

۲. سوره مبارکه آل عمران آیه شریفه ۱۹۵

۳. سوره مبارکه نحل آیه شریفه ۹۷

۴. سوره مبارکه مؤمن آیه شریفه ۴۰

۵. سوره مبارکه مدثر آیه شریفه ۳۸



و مرد وجود دارد که به حیثیت انسانی آن‌ها ارتباط ندارد» (صحیفه امام، ج ۴، ص ۳۶۴). همچنین آیت الله جوادی آملی در این زمینه بیان می‌دارد «قرآن کریم وقتی مسئله زن و مرد را مطرح می‌کند می‌گوید: این دو را از چهره ذکورت و انوئت شناسید بلکه از چهره انسانیت بشناسید و چون حقیقت انسان را روح او تشکیل می‌دهد، نه بدن او؛ انسانیت انسان را جان او تأمین می‌کند نه جسم او». (جوادی آملی، ۱۳۷۴، ص ۶۷) علامه طباطبایی در مورد حقوق مشترک آن‌ها معتقد است: «مرد می‌تواند خودش در سرنوشت خویش تصمیم بگیرد و خودش مستقلاً عمل کند و نتیجه عمل خود را مالک شود، همچنین زن چنین حقی را دارد بدون هیچ تفاوت: «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهِمَا مَا اَكْتَسَبَت»^۱ پس زن و مرد در آنچه که اسلام آن را حق می‌داند برابرند و به حکم آیه: «وَ يَحِقُّ لِلَّهِ الْحَقُّ»^۲ (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۱۰).

بر خلاف آنچه فمینیست‌ها ادعا می‌کنند که در واقع از لحاظ جسمی و عاطفی بین زن و مرد تفاوتی وجود ندارد و تفاوت‌های بوجود آمده به خاطر اثرات محیطی است از منظر اسلام بین استعداد جسمی و عاطفی زن و مرد تفاوت وجود دارد. آیات زیر دلالت بر این تفاوت دارد:

• الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ

و این قوامیت به خاطر وجود خصوصیات در مرد است مانند ترجیح قدرت تفکر او بر نیروی عاطفه و احساسات (به عکس زن که از نیروی سرشار عواطف بیشتری بهره‌مند است) و دیگری داشتن بنیه و نیروی جسمی بیشتر که با اولی بتواند بیندیشد و نقشه طرح کند و با دومی بتواند از حریم خانواده خود دفاع کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۷۰).

• وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اَكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اَكْتَسَبْنَ وَ سَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ^۳

علامه طباطبایی در تفسیر آیه در تبیین مفهوم «فضل» بیان می‌دارد: مراد از فضل برتری‌هایی است که خدا به هر یک از دو طایفه مرد و زن داده، احکامی در خصوص مردان تشریع کرده و احکامی دیگر در خصوص زنان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۳۳). وی در مورد برتری‌های زن بیان می‌دارد: «خدای تعالی در آفرینش زن دو خصلت قرار داده که به آن دو خصلت، زن از مرد امتیاز پیدا می‌کند:

اول اینک: زن را در مثل به منزله کشتزاری برای تکون و پیدایش نوع بشر قرار داده

۱. سوره مبارکه بقره آیه شریفه ۲۸۶

۲. سوره مبارکه یونس آیه شریفه ۸۲

۳. سوره نساء آیه ۳۲



تانوع بشر در داخل این صدف تکون یافته و نمو کند تا به حد ولادت برسد، پس بقای نوع بشر بستگی به وجود زن دارد و به همین جهت که او کشتزار است مانند کشتزارهای دیگر احکامی مخصوص به خود دارد و باهمان احکام از مرد ممتاز می شود.

دوم اینکه: از آنجاکه باید این موجود، جنس مخالف خود یعنی مرد را مجذوب خود کند و مرد برای این که نسل بشر باقی بماند به طرف او و ازدواج با او و تحمل مشقت‌های خانه و خانواده جذب شود، خداوند در آفرینش، خلقت زن را لطیف قرار داد و برای اینکه زن مشقت بچه‌داری و رنج اداره منزل را تحمل کند، شعور و احساس او را لطیف و رقیق کرد و همین دو خصوصیت که یکی در جسم او است و دیگری در روح او، تاثیری در وظائف اجتماعی محول به او دارد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۱۰). در همین امتداد حسینی طهرانی می نویسد: «زن در همه حقوق اجتماعی و احکام عبادی با مرد مشترک است و در کسب و ملکیت و تعلیم و تعلم و جلب منافع و دفع ضررها استقلال دارد، جز در آنچه که جز در آنچه که به ملاحظه این دو خصوصیتی - که گذشت - که فطرت برای بقای نوع انسان در زن قرار داده است از عهده او خارج است و به این دو دلیل از مرتبه مرد در فعالیت و اعمال نیرو و وسر سختی خارج می شود» (حسینی طهرانی، ۱۳۳۴، ص ۹۰) «اما باید توجه داشت که تفاوت‌های زن و مرد تناسب است نه نقص و کمال. قانون خلقت با این تفاوت‌ها تناسب بیشتری میان زن و مرد - که قطعاً برای زندگی مشترک ساخته شده‌اند و مجرد زیستن انحراف از قانون خلقت است - به وجود آورده است» (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱) یافته‌های علمی و تجربی نیز تفاوت زن و مرد را در مسائل فیزیولوژیکی و ساختمان بدن مانند قدرت عضلانی و ترکیب استخوان‌ها، ضخامت پوست، نیازهای غذایی، ایمنی بدن، طول عمر و مرگ، مغز و اعصاب، قلب و ریه، حواس پنج‌گانه، چربی بدن، صدا، قد و وزن و نسبت اندام‌ها و مسائل روانی مانند اعتماد به نفس، گرایش‌های مادی و معنوی، عواطف و احساسات، هیجانات، استرس، وابستگی و استقلال و درون‌گرایی و برون‌گرایی و موضوع هوش و استعداد در زمینه‌هایی مانند جمجمه و مغز، قشر مخ، بهره‌هوشی، رشد هوشی، خلاقیت و نبوغ و حافظه ثابت کرده است (مطهری، ۱۳۸۶، صص ۵-۱۶۴؛ حسینی، ۱۳۷۹، صص ۲۲۱-۲۵۰). در سال ۱۹۷۴ در تلاشی که یک بار برای همیشه صورت گرفت تا ارزیابی شود آیا تأکید اصلی فمینیست‌های تندرو بر موضوع همسانی زن و مرد، پایه و اساس درستی دارد یا نه. الینور مک کوبی و کارول جکلین، دو دانشگاهی فمینیست از دانشگاه استنفورد، تحقیق دو جلدی جامعی با عنوان روان‌شناسی تفاوت‌های جنسی منتشر کردند.^۱ آن‌ها هزاران اثر را مطالعه کردند با این امید که ثابت کنند همه تحقیقاتی

1. Eleanor Maccoby and Carol Jackin, *The Psychology of Sex Differences* (Stanford, California: Stanford University Press, 1974), Vol.1.



که نشان‌دهنده‌ی تفاوت‌های جنسیتی بودند از تعصب در طرح یا جانبداری ایدئولوژیک ناشی شده‌اند؛ ولی شواهد آن‌ها را در خود غرق کرد. آن‌ها در یافتن تفاوت‌های آشکاری بین پسران و دختران، حتی قبل از تولد وجود دارد. تفاوت‌های گسترده‌ای بین دو جنس در تمام زمینه‌های آمادگی جسمانی، استعداد بیمار شدن، ادراک، یادگیری، توانایی لمسی، زبان‌آموزی، توانمندی‌های ذهنی، آستانه درد و غیره وجود دارد (گاردنر، ۱۳۸۷، صص ۱۹۲). همچنین اسلون در پژوهشی دریافت مردان در محیط کار بیش از زنان خشمناک و زنان بیش از مردان شاد هستند. (Sloan, 2012, p 384).

۲-۲- مبانی فمینیسم

با وجود تنوع دیدگاه‌های فمینیستی، می‌توان هفت رویکرد عام را در این رابطه شناسایی کرد که عبارت‌اند از: ۱. فمینیسم لیبرال، ۲. فمینیسم مارکسیست، ۳. فمینیسم رادیکال، ۴. فمینیسم سوسیالیست، ۵. فمینیسم اگزیستانسیالیست، ۶. فمینیسم روانکاوانه، ۷. فمینیسم پست مدرنیست (بوستان، ۱۳۹۰، صص ۴۰ به نقل از تانگ)^۱ با این وجود همان‌طور که در بالا اشاره شد هستی‌شناسی زنان و شباهت‌ها و تفاوت‌های استعداد‌های آنان با مردان موضوع محوری تمام نحله‌های فمینیستی است که در ادامه مرور می‌شود.

برخی از فمینیست‌ها بر آنند که مفهوم زن‌ماهیتی مجعول است. آن‌ها منکر تفاوت‌های طبیعی زن و مرد هستند. سیمون دوبوار^۲ مادر معنوی فمینیست‌ها در کتاب جنس دوم بیان می‌دارد: «انسان زن به دنیا نمی‌آید، بلکه زن می‌شود»^۳ (Beau-392, 1949). به عبارت دیگر، مفهوم زن، ناظر به امری وجودی نیست، بلکه از امری ماهوی، آن هم ماهیتی مجعول و دست دوم حکایت می‌کند (باقری، ۱۳۸۲، صص ۷۹). اما وجود تفاوت‌های فیزیولوژیک غیر قابل انکار معضلی برای قائلان به این فکر به وجود آورده بود. جین فریدمن در تحلیلی تاریخی می‌گوید: تفاوت زیست‌شناختی، قرن‌ها توجیه‌کننده نقش‌های مختلف و متفاوت اجتماعی برای زنان و مردان بود. قدرت جسمانی کمتر آنان و توانایی زایمان و شیردادن، حضور آنان را در عرصه‌های اجتماعی محدود می‌کرد. کمتر بودن حجم مغز زنان نیز این گفته‌ها را در طول قرن ۱۹ تا ۲۰ تأیید می‌کرد و تلاش برای گردآوری داده‌های علمی مؤید وجود تفاوت ذاتی بین زن و مرد همچنان ادامه داشت. سپس فمینیسمت‌ها به بی‌اهمیت جلوه دادن این تفاوت‌های فیزیولوژیک در نقش‌های

1. Rosemarie Tong (1997) *Feminist Thought*, London, Routledge

2. Simone de Beauvoir

3. One is not born, but rather becomes, woman



اجتماعی پرداختند. آن‌ها بین تمایزات جنسی^۱ (که ناشی از تمایزات زیست‌شناختی است) و تفاوت‌های جنسیتی^۲ (که در نگرش آن‌ها، ناشی از تفاوت‌های روان‌شناختی و کلیشه‌های جامعه ساخته است) فرق قائل شدند (Powell, 2010, 4). برخی اندیشگران حتی جنس را نیز اجتماعی و فرهنگی می‌دانند (خالقی و پورعزت، ۱۳۹۴، ص ۴۴۱) و در همین امتداد مکاتب حقوقی خود را نیز پایه‌گذاری کرده‌اند (Sandland and Richardson, 2000).

فمینیست‌هایی که تمایز جنس و جنسیت را در نظر گرفته‌اند، در بحث از وضع مطلوب اجتماعی، بر آنند که در چنین جامعه‌ای، نقش‌های اجتماعی و نیز جهت‌گیری‌های جنسی، بر حسب زن بودن و مرد بودن تعیین نمی‌شوند، بلکه افرادی از هر دو جنس می‌توانند هر نقشی را که ترجیح می‌دهند انتخاب کنند (باقری، ۱۳۸۲، ص ۸۱).

بر خلاف دیدگاه نخست که در آن به حذف مفهوم زن و ماهیت زنانه می‌پردازند، گروه دیگری از فمینیست‌ها بر آنند که زن، از ماهیت ویژه‌ای برخوردار است. البته، این گروه نیز با گروه نخست توافق دارند که در تاریخ بحث از ماهیت آدمی، تصویری که از زن ساخته شده، درجه دوم و تابعی از ماهیت مردانه بوده است؛ اما در مقام واکنش به این جریان، بر خلاف آنان، به مجعول بودن ماهیت زن قائل نمی‌شوند، بلکه بر آنند که زن، ماهیتی متمایز با مرد دارد که باید به کشف آن پرداخت (باقری، ۱۳۸۲، ص ۸۱).

۲-۳- پیشنهاد موضوع

در ادامه برخی مقالات علمی پژوهشی مرتبط با موضوع مقاله یعنی تحصیل و اشتغال زنان مرور می‌شوند:

۱. کهریزی و مرادی (۱۳۹۴): سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت است از: چالش‌های اخلاقی اشتغال زنان در بیرون از منزل و راهکارهای اسلامی برای مقابله با آنها چیست؟ فشار مضاعف به زنان، سوءاستفاده جنسی علیه زنان، ایجاد روحیه متقابل بین همسران و افزایش طلاق چالش‌های اخلاقی هستند و راهکار مقابله با آنها عبارت‌اند از: وجوب نفقه بر مرد، منع زنان از پرداختن به مشاغل سخت‌خشن، پرهیز از زندگی تجملی، خودداری از اسراف و تبذیر، حضور در سایه حجاب و ترغیب مردان به مشارکت در امور خانه.

۲. بلالی، سیاح و محبی (۱۳۹۴): این مطالعه با استفاده از روش کیفی و بحث گروهی متمرکز، دیدگاه‌های ۱۹ نفر از کارشناسان مسائل زنان و خانواده درباره پدیده «ورود زنان به مشاغل مردانه» و دلایل آن، مورد پرسش و بحث قرار گرفته است. یافته‌های حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش تحلیل تماتیک نشان داد مشارکت کنندگان

1. sex

2. gender



در مورد این پدیده دیدگاه‌های پیامدگرای مثبت‌گرا، پیامدگرای منفی‌گرا و تلفیقی داشتند. تعالی توانایی‌های فردی و ارتباطی زنان و تحقق عدالت اقتصادی و اجتماعی از دلالت‌های مثبت ورود زنان به مشاغل مردانه ذکر شده‌اند. همچنین، جداسازی مشاغل زنان مانع پرورش استعدادهای آنها، تقویت باورهای جنسیتی در جامعه و عدم تعادل اقتصادی جنسیتی قلمداد شده است؛ اما پیامدگرایان منفی‌گرا ورود زنان به مشاغل مردانه را مترادف فاصله‌گیری زنان از دنیای زنانه، عدم تعادل هویتی و شخصیتی، فرسودگی جسمی و روانی، کاهش فرصت ازدواج، ناامنی اخلاقی و جنسی برای زنان درگیر در این مشاغل و بازخوردهای اجتماعی مردانه دانسته‌اند.

۳. معدنی و نژاد فلاح (۱۳۹۳): هدف بررسی تأثیر اشتغال زنان بر خانواده از طریق مقایسه شاغلین آموزش پرورش و شاغلین خودروسازی هست. پژوهش از نوع کاربردی و روش مورد استفاده توصیفی از نوع پیمایشی بوده که در آن به منظور جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه‌های استاندارد برای سنجش میزان سلامت روانی و میزان رضایت زناشویی استفاده شد و همچنین وضعیت تحصیلی دانش‌آموزان نیز از طریق بررسی میزان معدل تحصیلی آنان تعیین گردید. نتایج نشان می‌دهد که زنان غیرشاغل در زمینه سلامت عمومی و رضایت زناشویی وضعیت مطلوب‌تری داشته و تفاوت معناداری با هر دو گروه زنان شاغل نشان داده‌اند. در ارتباط با وضعیت تحصیلی فرزندان نیز، زنان شاغل در نظام آموزش و پرورش رتبه نخست را به خود اختصاص داده و تفاوت معناداری را با زنان شاغل در صنعت نشان داده‌اند.

۴. بابایی فرد (۱۳۹۲): پژوهش درصدد سنجش تأثیرات اشتغال زنان بر خانواده و روابط اجتماعی در شهر آران و بیدگل است. این پژوهش با روش پیمایشی و مصاحبه با ۲۵۰ نفر از زنان شاغل متأهل در شهر آران و بیدگل انجام شد. نتایج نشان می‌دهد که بین نقشهای کاری و نقشهای سنتی خانه‌داری، همسرداری و فرزندداری و همچنین روابط اجتماعی تعارض وجود دارد و رابطه میان آنها معنادار و مستقیم است.

۵. توسلی و سعیدی (۱۳۹۰): این مقاله تأثیر اشتغال زنان بر روابط زن و مرد در جریان تعاملات خانوادگی بین دو گروه زنان متأهل شاغل و غیرشاغل مورد مقایسه و بررسی قرار می‌گیرد. این تحقیق با استفاده از روش پیمایش و ابزار پرسشنامه و با انتخاب نمونه‌ای بالغ بر ۳۸۴ نفر از زنان شاغل و غیرشاغل ساکن در شهر ایوانکی واقع در استان سمنان و با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای و نمونه‌گیری سهمیه‌ای انجام شده است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که میزان دسترسی زن و مرد به منابعی همچون درآمد و تحصیلات می‌تواند اقتدار به نفع هر یک



از آنها را در خانواده افزایش دهد. افزایش اعتقاد به ایدئولوژی جنس گرایانه در زنان موجب می شود تا اقتدار به نفع مرد در خانواده افزایش یابد. همچنین مشارکت زنان در تأمین مخارج خانواده می تواند اقتدار به نفع زن را در خانواده افزایش دهد.

۶. موسایی، مهرگان و رضایی (۱۳۸۹): در این مقاله به تبیین رابطه علی بین نرخ باروری و نیروی کار زنان پرداخته شده است. گروه کشورهای مورد مطالعه کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا هستند. هم چنین این مطالعه طی دوره ۱۹۸۰-۲۰۰۴ صورت گرفته است. به منظور مطالعه این دو دیدگاه از آزمون علیتی هیسائو استفاده شده است. نتایج نشان می دهند که در کشورهای مورد مطالعه از جمله ایران، رابطه علی دوطرفه برقرار است بدین معنا که افزایش در نرخ های باروری می تواند موجب کم شدن نیروی کار زنان و در نتیجه کاهش مشارکت آنان در نیروی کار شود. از سوی دیگر، با افزایش اشتغال زنان و حضور بیشتر آنان در عرصه های اقتصادی، نرخهای باروری نیز کاهش خواهد یافت.

۷. عباسی شوازی و خواجه صالحی (۱۳۹۲): این مقاله، با استفاده از روش پیمایش، به بررسی رابطه برخی ابعاد استقلال زنان با تمایل به فرزندآوری زنان در شهر سیرجان، واقع در استان کرمان، می پردازد. داده ها از طریق پرسشنامه از ۴۰۰ زن همسر دار دارای فرزند واقع در سنین باروری جمع آوری شده است. نتایج تحلیل رگرسیون لجستیک بیانگر این است که از میان متغیرهای مختلف، متغیر تحصیلات زنان و مشارکت اجتماعی زنان نقش تعیین کننده ای در تبیین تغییرات متغیر وابسته دارد؛ به گونه ای که با افزایش این دو عامل تمایل به فرزندآوری کاهش می یابد.

۸. احمدیان و مهربانی (۱۳۹۲): بحث در مورد این موضوع که زنان باسوادتر از باروری کمتری برخوردار هستند یا خیر، انجام مطالعات متنوع و گسترده های رادر جوامع مختلف سبب شده است. با تدوین الگویی نظری در اقتصاد خرد باروری نشان داده می شود که وجود رابطه منفی میان سطح آموزش و میزان باروری امری مورد انتظار است. بدین ترتیب، به منظور بررسی تجربی موضوع و ارائه شواهد، نمونه ای شامل ۱۲۹۴ مشاهده از شهر تهران مورد استفاده قرار گرفته است. نتایج این مطالعه حکایت از آن دارد که سطح آموزش زنان تاثیری به شدت منفی بر میزان باروری آنها دارد، به طوری که این رابطه از تأثیر منفی آموزش مردان بر باروری زنان نیز قویتر است.

۹. کلانتری و ایمانی (۱۳۹۲): مسئله برابری زن و مرد از موضوعاتی است که در دهه های اخیر، ذهن جامعه علمی را بسیار به خود مشغول کرده است؛ در این مقاله، ضمن مروری کوتاه بر آراء مذکور با استفاده از مرور سیستماتیک، پژوهش های صورت



گرفته در حوزه برابری جنسیتی فراتحلیل گردید. بر این اساس، از میان پژوهش‌های انجام شده، ۲۰ مورد در بازه زمانی دهه ۸۰ انتخاب و بررسی شد. رویکرد اتخاذ شده در تمامی موارد، رویکرد تساوی‌گرایانه به مقوله برابری و عدالت جنسیتی بوده است. در نتیجه به این نکته اشاره شده که پژوهش‌های انجام شده، به صورت فراگیری تلقی فمینیستی از برابری را مفروض گرفته اند.

سیاست‌گذاری اشتباه در زمینه تحصیل و اشتغال زنان پیامدهای منفی مانند افزایش طلاق، به خطر افتادن سلامت عمومی زنان، کاهش فرصت ازدواج، کاهش نرخ باروری و تعارض با نقش‌های اصلی آنان مانند تربیت فرزند را در بر دارد. بر این اساس ضرورت سیاست پژوهی و بازنگری در سیاست‌های مربوط به زن و خانواده مبتنی بر مبانی اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. خلاء نظری مربوط به مطالعه حوزه‌های جنسیتی بین زن و مرد بر اساس رویکرد ناب اسلامی ضرورت پرداختن به این مقوله را دوچندان می‌نماید. به طوری که کلانتری و فقیه‌ایمانی در مقاله‌ای با عنوان «فراتحلیل پژوهش‌های انجام شده درباره نابرابری جنسیتی» پژوهش‌های انجام شده در این زمینه در دهه ۸۰ را مورد بررسی قرار دادند و به این نتیجه رسیدند که رویکرد اتخاذ شده در تمامی موارد، رویکردی تساوی‌گرایانه و فمینیستی به عدالت جنسیتی داشته است (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۲). همچنین تا کنون پژوهشی که به بیان دیدگاه رهبر معظم انقلاب - به عنوان جاعل و مفسر سیاست‌های کلی - در حوزه تحصیل و اشتغال زنان پرداخته باشد، مشاهده نشده است.

۳- روش تحقیق

در این پژوهش برای پاسخ به سؤالات پژوهش از روش تحلیل مضمون بهره گرفته شده است. به طور کلی مضمون، ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر، نشان‌دهنده درک و تجربه خاصی در رابطه با سؤالات تحقیق است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. تحلیل مضمون، صرفاً روش کیفی خاصی نیست بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روش‌های کیفی به کار رود. (عابدی جعفری و همکاران، صص ۱۳۹، ۱۵۳)

شبکه مضامین، ابزار مناسبی در تحلیل مضمون است که آتراید - استیرلینگ (۲۰۰۱)، آن را توسعه داده است شبکه مضمون‌ها بر اساس یک رویه مشخص، مضمون‌های ذیل را نظام‌مند می‌کند: الف) مضمون‌های اصلی (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)؛ ب) مضمون‌های سازمان‌دهنده (مقولات به دست آمده از ترکیب و



تلخیص مضمون‌های اصلی؛ ج) مضمون‌های فراگیر (مضمون‌های عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل). (شیخ زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۵)

حجم نمونه و شیوه گردآوری داده‌ها: این مقاله درصدد تفسیر سیاست‌های کلی علم و فناوری است. تفسیر در معنای حقوقی، پرده برداشتن از معنای متکلم یا قانون‌گذار از طریق الفاظ است (دولت‌رفتار حقیقی، ۱۳۸۹، ص ۱۴)؛ و با توجه به اینکه رهبر معظم انقلاب سیاست‌های کلی نظام را تعیین می‌کنند برای تفسیر آن‌ها به نظرات ایشان رجوع شده است. با توجه به ماهیت پژوهش و استراتژی آن، انتخاب نمونه تحقیق با استفاده از نمونه‌گیری‌های آماری انجام نمی‌پذیرد. بدین منظور پژوهشگر برخی سخنرانی‌های مهم رهبر معظم انقلاب در مورد زنان را جمع‌آوری کرده و مضامین مرتبط با سؤالات پژوهش را در آن‌ها استخراج می‌کند و این کار را تا جایی انجام می‌دهد که به کفایت نظری برسد یعنی جایی که هیچ داده جدیدی مرتبط با سؤالات پژوهش یافت نمی‌شود. بیاناتی که مورد استفاده پژوهشگر قرار گرفتند عبارت‌اند از:

- ۱) بیانات در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی با موضوع زن و خانواده در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۱۴
- ۲) بیانات در دیدار جمعی از بانوان برگزیده کشور در تاریخ ۱۳۹۳/۱/۳۰
- ۳) بیانات در دیدار جمعی از بانوان فرهیخته حوزوی و دانشگاهی ۱۳۹۲/۲/۲۱
- ۴) بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس جهانی زنان و بیداری اسلامی ۱۳۹۱/۴/۲۱
- ۵) بیانات در اجتماع زنان خوزستان ۱۳۷۵/۱۲/۲۰

۴- یافته‌ها

در ادامه به بررسی سؤالات پژوهش پرداخته می‌شود.

۴-۱- استعداد

سؤال: استعدادهای طبیعی زنان با مردان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارد؟
از مباحث مهم و کلیدی در حوزه مطالعات زنان وجود یا عدم وجود تفاوت در ماهیت زن و مرد و استعدادهای آنان است که اتخاذ موضع در این مسئله در شکل‌گیری تفاوت‌های مکاتب حقوقی نسبت به موضوعات مختلف زنان مانند حق اشتغال تأثیر بسزایی دارد. مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرماید: «حق، منشأ طبیعی دارد. حق واقعی آن است که منشأ طبیعی داشته باشد. این حقوقی که در بعضی محافل تعریف می‌شود، براساس توهمات و خیالات است. آن حقوقی که برای زن و مرد وجود دارد، باید متکی باشد به طبیعت زن و مرد، به قواره و ساخت زن و مرد؛ این فمینیست‌های امروز دنیا که



همه جور مرد و زن در آن‌ها هست و با ادعای دفاع از حقوق زن وارد می‌شوند، اصلاً به نظر من حقوق زن را نمی‌شناسند. چون حق، یک امر انتزاعی نیست. حق یک منشأ طبیعی دارد» (۱۳۷۸/۱۲/۲۲)

در ادامه به بررسی این موضوع از منظر رهبر معظم انقلاب پرداخته می‌شود. در جداول زیر مضامین تفاوت استعداد‌های زن و مرد در بیانات معظم‌له به نمایش در آمده است:

جدول ۱- برخی مضامین مستخرج در مورد استعداد از بیانات رهبر معظم انقلاب^۱

مضمون پایه	مضامین سازمان دهنده
چرا باید انسانی را که از لحاظ ساخت طبیعی - چه از لحاظ جسمی، چه از لحاظ عاطفی - برای یک منطقه ویژه ای از زندگی بشر ساخته شده، از آن منطقه ویژه جدا کنیم، به منطقه ویژه دیگری که برای یک ساخت دیگر، برای یک ترکیب دیگری خدای متعال آماده کرده بکشانیم؟ چرا؟ این چه منطق عقلایی دارد، چه دلسوزی ای در این هست؟ (۱۳۹۳/۱/۳۰)	تفاوت جسمی و عاطفی حکمت و کارکرد تفاوت‌ها
من متأسفم که گاهی خود خانمها، خود بانوان، روی این مسئله حساسیت نشان می‌دهند که ما با مردها چه فرقی داریم؟ خب بله در خیلی از مسائل هیچ تفاوتی نیست. نگاه اسلام نسبت به زن و مرد، نگاه انسان است؛ در مسئله انسانیت، سیر مقامات معنوی، استعداد‌های فراوان فکری و علمی هیچ تفاوتی نیست (۱۳۹۳/۱/۳۰)	عدم تفاوت در مسائل انسانی و معنوی
لذا است که باهمدیگر از لحاظ آنچه که مربوط به انسانیت است هیچ فرقی ندارند، هیچ تفاوتی ندارند؛ در آن چیزهایی که خدای متعال برای انسان قرار می‌دهد - از لحاظ حقوق انسانی، از لحاظ حقوق اجتماعی، از لحاظ ارزشهای معنوی و سیر تکامل معنوی - هیچ فرقی ندارند؛ (۱۳۹۲/۲/۲۱)	عدم تفاوت زن و مرد در حقوق انسانی، اجتماعی و ارزش معنوی
بنابراین جنسیت یک امر ثانوی است، یک امر عارضی است؛ در کار کردهای زندگی معنا پیدا می‌کند، در سیر اصلی بشر هیچ تأثیری ندارد و معنایی پیدا نمی‌کند (۱۳۹۰/۱۰/۱۴)	جنسیت عارض بر انسانیت و برای کارکرد خاص
در داخل خانواده، کار و روحیات مرد را نباید از زنان توقع کرد؛ روحیات زن را هم در خانواده نباید کسی از مرد توقع کند. هر کدام یک خصوصیات طبیعی و روحی دارند که مصلحت بشر، مصلحت جامعه، مصلحت نظام اجتماعی زن و مرد این است که روحیات و خصوصیات مرد وزن در تعامل اینها در داخل خانواده دقیقاً رعایت شود؛ که اگر رعایت شد، هم این خوشبخت است و هم آن. (۱۳۷۵/۱۲/۲۰)	خصوصیات طبیعی و روحی زن و مرد برای مصلحت بشر، مصلحت جامعه و مصلحت نظام اجتماعی

۱. جدول کامل به دفتر نشریه ارسال شده است





نمودار ۲. شبکه مضامین استعداد

از دیدگاه مقام معظم رهبری زن و مرد از حیث حقیقت انسانی و سرشت اولیه خلقت، استعداد معنوی و تقرب الی الله با یکدیگر تفاوتی ندارند ولی در حوزه‌های عاطفی و جسمانی از یکدیگر متفاوت هستند.

۴-۲- اشتغال

سؤال: الگوی اسلامی اشتغال زنان با مردان چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارد؟ همان‌طور که گذشت چگونگی اتخاذ موضع نسبت به استعداد های زن و مرد در تفاوت دیدگاه‌ها نسبت به اشتغال آنان مؤثر است. از منظر تعالیم اسلامی و دیدگاه رهبر معظم انقلاب زن و مرد از حیث جوهره انسانیت و استعداد های معنوی یکسان ولی از لحاظ جسمی و عاطفی تفاوت‌هایی دارند و وجود این تفاوت‌ها مبتنی بر کارکردهای گوناگونی است که خدای تعالی در نظام احسن آفرینش برای هر یک از زن و مرد طراحی کرده است؛ ولی از منظر تعالیم فمینیستی منقطع از وحی، زن و مرد تفاوت واقعی با یکدیگر ندارند لذا از نظر حقوق کار و اشتغال (Morris and O'Donnel, 1999, Conaghan, 1999) فرصت‌های برابر کار (Belcher, 1999, Nott 1999, Mazur, 2002, 80) و توسعه منابع انسانی (Bierema and Cseh, 2015, 125-144) نیز با یکدیگر یکسان هستند. در ادامه اندیشه رهبر معظم انقلاب در این مورد مرور می‌شود. در جداول زیر مضامین اشتغال زنان در بیانات مقام معظم رهبری به نمایش در آمده است:

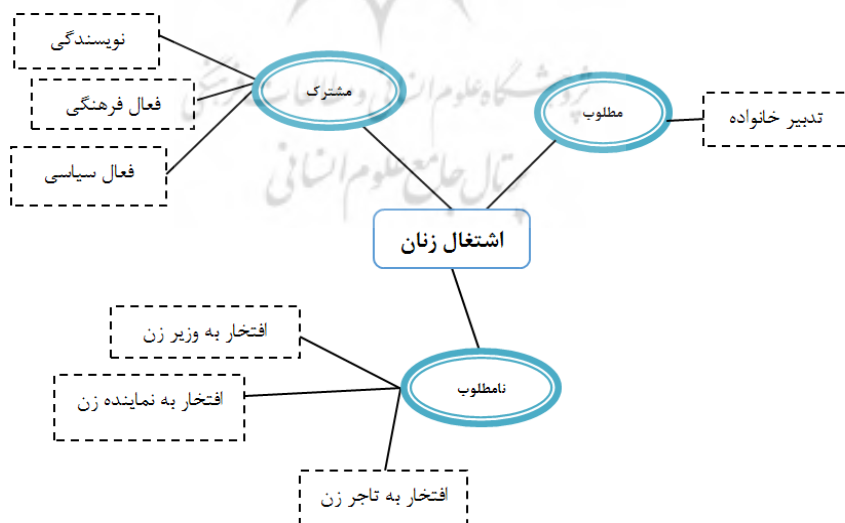
جدول ۲- برخی مضامین مستخرج در مورد اشتغال زنان از بیانات رهبر معظم انقلاب^۱

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
اگر می‌خواهیم نگاه ما نسبت به مسئله زن، نگاه سالم و منطقی و دقیقی باشد، شرط اول آن این است که ذهنمان را از این حرف‌هایی که غربیها در مورد زن می‌زنند - در مورد اشتغال، در مورد مدیریت، در مورد برابری جنسی - باید بکلی تخلیه کنیم (۱۳۹۳/۱/۳۰)	پرهیز از غرزدگی در نگاه به اشتغال زنان

۱. جدول کامل به دفتر نشریه ارسال شده است



وجود کار مشترک	البته کارهای مشترکی هم وجود دارد. (۱۳۹۳/۱/۳۰)
اشتغال مسئله اصلی نیست	مسئله اشتغال بانوان، جزو مسائل اصلی نیست (۱۳۹۳/۱/۳۰)
اولویت اصلی کار خانه زنان	ما با اشتغال بانوان مخالف نیستیم؛ بنده خودم نه با اشتغالشان، نه با مدیریتهایشان مخالفتی ندارم، مادامیکه با آن مسائل اصلی معارضه و تنافی پیدا نکند؛ اگر معارضه پیدا کرد، آن مقدم است. (۱۳۹۳/۱/۳۰)
تربیت فرزند کار داخل خانه و خانواده	از جمله وظایفی که بر عهده زنان در داخل خانه و خانواده است، مسئله تربیت فرزند است (۱۳۷۵/۱۲/۲۰)
عدم افتخار به زنان مسئول، وزیر، نماینده	اما اینکه ما به این افتخار بکنیم که ببینید، ما این تعداد خانم مسئول در بخش‌های اجرایی داریم، این غلط است اما افتخار به اینکه ما این تعداد وزیر زن، این تعداد نماینده زن، این تعداد معاون بخش‌های مختلف زن، این تعداد رئیس مؤسسات تجاری زن داریم، افتخار به این غلط است (۱۳۹۲/۲/۲۱)
افتخار به زن نویسنده، فعال فرهنگی، فعال سیاسی	اگر ما افتخار کنیم که این تعداد خانم روشنفکر، خانم تحصیلکرده داریم، این خوب است، این جا دارد؛ اگر بگوییم این مقدار خانم نویسنده، خانم فعال فرهنگی یا فعال سیاسی داریم، اشکالی ندارد؛ اگر بگوییم این مقدار خانم شهادت طلب و مجاهده کار در میدان‌های گوناگون داریم، این خوب است؛ اگر بگوییم این مقدار خانمی که در عرصه‌های سیاسی انقلابی فعالیتند - گوینده‌اند، نویسنده‌اند - داریم، این خوب است؛ افتخار به این‌ها خوب است؛ (۱۳۹۲/۲/۲۱)
وظایف زن در خانواده: رکنیت، تربیت فرزندان، هدایت و تقویت روحی شوهر	زن مسلمان، در عائله وظایفی دارد و آن، همان رکنیت اساسی خانواده و تربیت فرزندان و هدایت و تقویت روحی شوهر است. (۱۳۷۵/۱۲/۲۰)



نمودار ۳. شبکه مضامین اشتغال



دیدگاه مقام معظم رهبری در مورد «اشتغال» زن و مرد مبتنی بر نظر ایشان در مورد «استعداد» ها است؛ یعنی همان طور که که معظم له در برخی حوزه‌ها استعداد‌های زن و مرد را مشترک می‌دانند به وجود برخی مشاغل مشترک هم اعتقاد دارند و همان طور که قائل به برخی تفاوت‌ها در استعدادها هستند، برخی مشاغل را مختص زنان و برخی مشاغل را مختص مردان می‌دانند.

مشاغل مطلوب زنان: از دیدگاه معظم له مشاغل مطلوب زنان تربیت فرزند، همسر داری و خانه‌داری است که در مجموع می‌توان از آن‌ها به «تدبیر خانواده» تعبیر کرد. مهم‌ترین رسالت زنان تربیت انسان و از این راه ساخت جامعه است. تربیت فرزند به ظرافت‌های عاطفی و احساسی نیاز دارد که خداوند این استعدادها را در وجود زنان قرار داده است. البته در این امر پدر و ساخت عقلانی وی نقش مکمل دارد. همچنین مدیریت امور داخلی منزل مانند فراهم آوردن شرایط امن روانی، زیبایی ظاهری خانه و... متناسب با ویژگی خاص زنان است.

کارهای مشترک بین زنان و مردان: همان طور که برخی استعدادها بین زنان و مردان مشترک است، برخی مشاغل مشترک هم بین آنان وجود دارد. کارهای تربیتی، آموزشی، پزشکی، نویسندگی برخی از این امور است. از دیدگاه رهبر معظم انقلاب شرط حضور در این مشاغل عدم تداخل با کارهای با اولویت زنان و رعایت مسائل شرعی و محرم و نامحرم در کار است.

فرهنگ‌سازی در مورد مشاغل زنان: مقام معظم رهبری در سخنرانی ۹۱/۷/۲۳ در مورد سبک زندگی اسلامی و راه مواجهه با تقلید از فرهنگ غربی - که در مسائل زنان هم دچار این تقلید شده‌ایم - بیان می‌دارند: «شرط رسیدن به تمدن اسلامی نوین در درجه اول این است که از تقلید غربی پرهیز شود. ما متأسفانه در طول سال‌های متمادی، یک چیزهایی را عادت کرده‌ایم تقلید کنیم. بنده طرفدار این نیستم که حالا در مورد لباس، در مورد مسکن، در مورد سایر چیزها، یکباره یک حرکت جمعی و عمومی انجام بگیرد؛ نه این کارها باید به تدریج انجام بگیرد؛ دستوری هم نیست؛ این‌ها فرهنگ‌سازی لازم دارد. همان طور که گفتم، کار نخبگان است، کار فرهنگسازان است». در مورد مشاغل زنان نیز باید در کنار سیاست‌گذاری تدریجی با فرهنگ‌سازی لازم مزایا مشاغل مرتبط با زنان برای خود زن، خانواده و جامعه؛ و معایب مشاغل نامرتب نیز در این حوزه‌ها تبیین شود.

۴-۳- تحصیل

سؤال: متناسب با الگوی اسلامی اشتغال زنان و مردان و استعداد‌های آنان، چه بازبینی‌هایی



در رشته‌های تحصیلی و نظام پذیرش دانشجویان باید صورت پذیرد؟ همان‌طور که اشاره شد بندهای ۲-۲ و ۵-۴ سیاست‌های کلی علم و فناوری بر اصلاح پذیرش دانشجویان با توجه به استعداد و نیازهای شغلی اشاره دارد. در ادامه به تفسیر این موضوع می‌پردازیم:

جدول ۳- مضامین استخراج شده از بیانات رهبر معظم انقلاب در مورد رشته تحصیلی زنان

مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده
بعضی از مشاغل هست متناسب با ساخت زن نیست، خب این‌ها را دنبال نکنند. یکی از کارها این است که آن تحصیلاتی را که به آن مشاغل منتهی می‌شود، بر زن تحمیل نکنند. این بحث دانشگاه و تحصیلات و مانند این‌ها که باز بعضیها جنجال می‌کنند که در تحصیلات تبعیض است، این تبعیض هم‌جا بد نیست. تبعیض آنجایی که ضد عدالت باشد بد است (۱۳۹۳/۱/۳۰)	فرهنگ‌سازی برای رشته‌های متناسب با زنان
. [پس باید] ببینیم با توجه به آن اهداف بلند چه درسی برای بانوان مناسب است، آن درس را در اختیارشان قرار بدهیم؛ نه اینکه مجبورش کنیم که شما چون در کنکور این جوری نمره آوردی، حتماً شرکت کردی و این باید بروی فلان درس طبیعت زنانها بخوانی که این درس با او سازگار است، نه با اهداف عالی او سازگار است، نه شغلی که به دنبال این درس به او داده می‌شود، متناسب با او است. (۱۳۹۳/۱/۳۰)	تحصیل متناسب با استعداد فطری و هدف غایی
زنان می‌توانند تحصیلات عالی‌ه کنند. بعضی‌ها خیال می‌کنند که دختران نباید تحصیل کنند. این، اشتباه و خطاست. دختران باید در رشته‌هایی که برای آنها مفید است و به آن علاقه و شوق دارند، تحصیل کنند. البته محیط تحصیل باید سالم باشد؛ هم برای پسر و هم برای دختر (۷۵/۱۲/۲۰)	تحصیل دختران در رشته‌های مفید برای آنان

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب در مورد رشته تحصیلی نیز باید بازبینی با توجه به «استعداد» های زنان و نیازهای شغلی آنان صورت پذیرد. در این زمینه برخی رشته‌ها باید به صورت ایجابی برای آنان ایجاب شود و فرهنگ‌سازی لازم برای ورود زنان به این رشته‌ها انجام شود.

رشته‌های همخوان: بند «چهار» سیاست‌های جمعیت کلی جمعیت در این زمینه اشاره دارد: «تحکیم بنیان و پایداری خانواده با اصلاح و تکمیل آموزش‌های عمومی در باره اصالت کانون خانواده و فرزند پروری و با تأکید بر آموزش مهارت‌های زندگی و ارتباطی»؛ همچنین اندیشکده خانواده مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت «ضعف نظام آموزشی در پرورش مهارت‌های زندگی» را یکی از چالش‌های حوزه خانواده می‌داند.^۱ در این راستا رشته «تدبیر خانواده» با سرفصل‌هایی مانند روانشناسی عمومی، روانشناسی کودک، روانشناسی نوجوان، روانشناسی مرد، تعلیم و تربیت، فلسفه تعلیم و تربیت، فضای مجازی و مسائل آن، ارتباطات انسانی، مدیریت ارتباطات، مدیریت تعارض، تنظیم خانواده، اقتصاد

1. <http://olgou.ir/downloads/Docs/9209/Khanevade2.pdf>



خانوار، خیاطی، آشپزی، طراحی لباس، هنرهای دستی، اصول کلی طب و تغذیه اسلامی و... پیشنهاد می‌شود.

رشته‌های ناهمخوان: برخی رشته‌ها با استعداد و طبیعت زنانه همخوانی ندارد و باید سیاست‌گذاری لازم برای عدم ورود زنان به این رشته‌ها انجام شود. رشته‌هایی مانند مهندسی معدن، کشاورزی و...

در مجموع رابطه بین استعداد طبیعی، شغل و رشته تحصیلی در اندیشه رهبر معظم انقلاب مطابق با نمودار زیر است:



نمودار ۴. رابطه بین استعداد طبیعی، شغل و رشته تحصیلی

۵- بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

تفسیر سیاست‌های کلی علم و فناوری بر اساس معارف ناب اسلامی برای جلوگیری از تفسیر التقاطی آن‌ها، هنگام تبدیل به سیاست‌های اجرایی ضروری است. استعداد، تحصیل و اشتغال از جمله مفاهیم موجود در این سیاست‌ها هستند که باید با یک برش جنسیتی مورد توجه قرار گیرند تا تمایز رویکرد اسلامی به آن‌ها با رویکرد فمینیستی که در غرب منجر به فروپاشی خانواده و بحران‌های اجتماعی متعدد شده، آشکار گردد. در جمهوری اسلامی نیز برخی جریانات در مقابل این گفتمان متفعل شده که متاسفانه اثراتش را در جامعه گذاشته و می‌گذارد. یکی از ابعاد مهم گفتمان فمینیسم مرد واره کردن زنان است که مبتنی بر آن بین استعداد‌های زن و مرد تفاوتی وجود ندارد و بر اساس آن باید فرصت‌های شغلی برابری به زن و مرد داده شود که برای افزایش بهره‌وری در آن مشاغل، در رشته‌های دانشگاهی آموزش ببینند؛ اما در اندیشه رهبر معظم انقلاب اسلامی به عنوان جاعل و مفسر سیاست‌های کلی علم و فناوری، استعداد‌های زن و مرد در حوزه‌های انسانی و معنوی مشترک و در حوزه‌های جسمی و عاطفی متفاوت است و این تفاوت‌ها مبتنی بر مصلحت‌های کلی نظام خلقت، برای کارکردهای خاصی طراحی شده است؛ بر این اساس مشاغل مردان و زنان نیز تفاوت‌ها و شباهت‌هایی دارند. مطلوب‌ترین و با اولویت‌ترین کارها برای زنان تدبیر خانواده هست؛ البته حضور در مشاغل اجتماعی مرتبط با زنان به شرط ضربه نخوردن به کارهای اصلی و رعایت مسائل محرم و نامحرم منع نشده است. همچنین



در رشته‌های دانشگاهی، مرتبط با استعداد زنان و نیازهای شغلی آنان باید بازپردازی صورت پذیرد. در این راستا رشته «تدبیر خانواده» با سرفصل‌هایی مانند روانشناسی عمومی، روانشناسی کودک، روانشناسی نوجوان، روانشناسی مرد، تعلیم و تربیت، فلسفه تعلیم و تربیت، فضای مجازی و مسائل آن، ارتباطات انسانی، مدیریت ارتباطات، مدیریت تعارض، تنظیم خانواده، اقتصاد خانوار، خیاطی، آشپزی، طراحی لباس، هنرهای دستی و اصول طب و تغذیه اسلامی پیشنهاد می‌شود. رشته‌های مرتبط باید طراحی و ترویج شوند و زنان با سیاست‌گذاری تدریجی و فرهنگی از رشته‌های نامرتب به رشته‌های مرتبط هدایت شوند. پیشنهادات پژوهشی برای پژوهش‌های آتی عبارت‌اند از:

۱. با توجه به اینکه برخی مفاهیم موجود در سیاست‌های کلی، مفاهیمی تفسیرپذیر هستند، شرح و تفسیر آن‌ها بر اساس مبانی و معارف ناب اسلامی و دیدگاه رهبر معظم انقلاب به‌عنوان ابلاغ‌کننده آن‌ها، برای جلوگیری از تفسیر انحرافی و التقاطی آن‌ها ضروری است.
۲. با توجه به نقش محوری زن و خانواده تدوین پیوست زن و خانواده طرح‌ها و سیاست‌های کلان ضروری است. برای مثال، پیوست زن و خانواده سیاست‌های کلی نظام اداری با توجه به بند نه آن یعنی «توجه به استحکام خانواده»^۱ و برش جنسیتی بند دو که «عدالت جنسیتی در نظام اداری»^۲ می‌شود، تدوین گردد.

منابع

قرآن کریم

مقاله‌ها

۱. احمدیان مجید و وحید مهربانی (۱۳۹۲). «سطح آموزش زنان و باروری در شهر تهران: یک رهیافت اقتصادی». تحقیقات اقتصادی، دوره ۴۸، شماره ۱، ص ۱-۲۰
۲. اولسون، دیویداچ (۱۳۸۴). افول ازدواج در جوامع صنعتی، سیاحت غرب، شماره ۳۱، ۶-۷۲
۳. بابایی فرد، اسدالله (۱۳۹۲). «سنجش تأثیرات اشتغال زنان بر خانواده و روابط اجتماعی (مطالعه موردی شهر آران و بیدگل)». نشریه زن در توسعه و سیاست. دوره ۱۱، شماره ۳، ص ۴۲۷-۴۵۱
۴. بلالی اسماعیل، مونس سیاح و سیده فاطمه محبی (۱۳۹۴). «ورود زنان به مشاغل مردانه: دلایل و پیامدهای واکاوی کیفی آرای کارشناسان». نشریه زن در توسعه و سیاست. دوره ۱۳، شماره ۳، ص ۳۹۹-۴۲۴

۹.۱- توجه به استحکام خانواده و ایجاد تعادل بین کار و زندگی افراد در نظام اداری
۲.۲- عدالت محوری در جذب، تداوم خدمت و ارتقای منابع انسانی



۵. توسلی افسانه و وحیده سعیدی (۱۳۹۰). «تأثیر اشتغال زنان بر ساختار قدرت در خانواده‌های شهر ایوانکی». نشریه زن در توسعه و سیاست. دوره ۹، شماره ۳، ص ۱۳۳-۱۴۹
۶. حسینی، سید هادی، (۱۳۷۹). «تفاوت‌های بیولوژیک: زن و مرد بدن، روان و هوش». کتاب نقد، شماره ۱۷، ۲۵۹-۲۲۰
۷. خالقی، امیرحسین و علی اصغر پورعزت (۱۳۹۴). «فمینیسم در مطالعات سازمان». فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۷، شماره ۳، ص ۴۵۸-۴۳۷
۸. خندان، علی اصغر (۱۳۸۱). الگوی پژوهشی در موضوع اسلام و دنیای متجدد با الهام از اندیشه‌های استاد مطهری، اندیشه صادق، شماره ۷ و ۶، ص ۸۹-۷۰
۹. رجبی، فاطمه (۱۳۷۹). «زنان و فمینیسم»، کتاب نقد، شماره ۱۷، ص ۲۱۹-۲۰۰
۱۰. شیخ زاده، محمد (۱۳۹۱). «الگوی رهبری خدمتگزار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی (ره)»، دو فصلنامه علمی- تخصصی اسلام و مدیریت، تابستان و بهار س ۱، ص ۳۶-۷
۱۱. عابدی جعفری حسن، محمد سعید تسلیمی، ابوالحسن فقیهی، محمد شیخ زاده (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین، روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی» اندیشه مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره اول- بهار و تابستان، ص ۳۸-۵
۱۲. عباسی شوازی محمد جلال و زهره خواجه صالحی (۱۳۹۲). «سنجش تأثیر استقلال، مشارکت اجتماعی و تحصیلات زنان بر تمایل به فرزندآوری (مطالعه موردی شهر سیرجان)». نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۱، شماره ۱، ص ۶۴-۴۵
۱۳. کلانتری، عبدالحسین؛ فقیه ایمانی، فاطمه (۱۳۹۲). «فرا تحلیل پژوهش‌های انجام شده درباره نابرابری جنسیتی»، زن در فرهنگ و هنر، دوره پنجم، شماره ۱
۱۴. کهریزی، مهوش و علی مرادی (۱۳۹۴). «چالش‌های اخلاقی اشتغال زنان بر خانواده (بررسی تطبیقی اسلام و فمینیسم و ارائه راهکارها)». فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌نامه اخلاق، شماره ۲۸، ص ۲۳-۴۰
۱۵. معدنی، سعید و مریم نژاد فلاح (۱۳۹۳). «تأثیر اشتغال زنان بر خانواده». فصلنامه علوم رفتاری، دوره ۶، شماره ۲۰، ص ۱۵۳-۱۷۳
۱۶. موسایی میثم، نادر مهرگان و روح الله رضایی (۱۳۸۹). «نرخ باروری و میزان مشارکت زنان در نیروی کار (مطالعه موردی کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا)». نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره ۸، شماره ۲، ص ۵۵-۶۸

کتابها

۱۷. باقری خسرو (۱۳۸۲). مبانی فلسفی فمینیسم، تهران: وزارت علوم و تحقیقات و فناوری، دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی



۱۸. بستان حسین (۱۳۹۰). نابرابری جنسیتی از دیدگاه اسلام و فمینیسم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۱۹. بیگدلی، عطالله (۱۳۸۶). مبانی تعارض فقه امامیه و حقوق ایران و کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان در مبحث ازدواج، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معارف اسلامی و حقوق باراهنمایی دکتر صفایی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)
۲۰. بی‌نام (۱۳۹۲). مجموعه سیاست‌های کلی نظام، معاونت تدوین، تنقیح و انتشار قوانین و مقررات معاونت حقوقی ریاست جمهوری
۲۱. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۴). زن در آیینه جمال و جلال، چاپ سپهر، چاپ چهارم
۲۲. جین فریدمن (۱۳۸۱). فمینیسم، مترجم فیروزه مهاجر، تهران: آشیان
۲۳. حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۴۳۴). ترجمه رساله بدیعه در تفسیر آیه الرجال قوامون... انتشارات علامه طباطبایی مشهد مقدس
۲۴. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۹). جریان‌شناسی ضد فرهنگ‌ها، موسسه فرهنگی حکمت نوین اسلامی
۲۵. خمینی، روح‌الله (بی‌تا). صحیفه‌امام. جلد چهارم
۲۶. دولت‌رفتنار حقیقی، محمدرضا (۱۳۸۹). مفهوم و جایگاه سیاست‌های کلی نظام، تهران: دفتر گسترش تولید علم
۲۷. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ناشر: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم
۲۸. فریدمن، جین (۱۳۸۳). فمینیسم، مترجم فیروزه مهاجر، تهران: آشیان
۲۹. قانون اساسی
۳۰. کریستن، بریس (۱۳۸۹). تأثیر فمینیسم بر فروپاشی حکومت‌ها، ترجمه و تخلص آزاده وجدانی، تهران، دفتر نشر معارف
۳۱. گاردنر، ویلیام (۱۳۸۷). جنگ علیه خانواده، ترجمه معصومه محمدی، قم، دفتر مصالعات و تحقیقات زنان، چاپ دوم
۳۲. مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶). نظام حقوق زن در اسلام، تهران، انتشارات صدرا، چاپ چهل و پنجم
۳۳. مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامی
۳۴. منصورنژاد، محمد (۱۳۸۱). مسأله زن، اسلام و فمینیسم (در دفاع از حقوق زنان). تهران، برگ زیتون
۳۵. هاجری، عبدالرسول (۱۳۸۶). فمینیسم جهانی و چالش‌های پیش‌رو. قم، بوستان کتاب.



اینترنت

۳۶. مقام معظم رهبری، بیانات از پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری؛

به آدرس www.khamenei.ir در تاریخ های:

۹۱/۷/۲۳، ۹۱/۴/۲۱، ۹۰/۱۰/۱۴، ۷۹/۱۲/۱۵، ۷۸/۱۲/۲۲، ۷۵/۱۲/۲۰، ۷۴/۵/۱۱، ۶۷/۹/۱۳

، ۹۳/۶/۲۹، ۹۳/۲/۳۰، ۹۳/۱/۳۰، ۹۲/۹/۱۹، ۹۲/۲/۲۱

منابع لاتین

Articles

37. Belcher Alice(1999).**Equal opportunities,staff development and assertiveness**, in *Feminist Perspectives on Employment Law*, Cavendish Publishing,43-60
38. Conaghan Joanne (1999). **Feminism and labuor law: contesting the terrain**, in *Feminist Perspectives on Employment Law*, Cavendish Publishing,13-42
39. Janice Richardson and Ralph Sandland (2000).**Feminism, law and theory**, in *Feminism Perspectives in low and theory* Cavendish Publishing,1-22
40. Kathleen Staudt(2008). **Gendering development,in Politics, Gender, and Concepts Theory and Methodology**, Cambridge University Press,136-158
41. Mazur Amy G. and Pollack Mark A(2009). **Gender and public policy in Europe: An introduction**. In *Comparative European Politics* Vol. 7, 1, 1–11
42. Morris Anne and Thérèse O'Donnell(1999).**Employment law and feminism**, in *Feminist Perspectives on Employment Law*, Cavendish Publishing,1-12
43. Nott Susan(1999). **Mainstreaming equal opportunities: succeeding when all else has failed**, in *Feminist Perspectives on Employment Law*, Cavendish Publishing, 203-222
44. Sloan, M, Melissa (2012). **Controlling Anger and Happiness at Work: An Examination of Gender Differences**, in *Gender, Work and Organization*. Vol. 19 No. 4 July 2012, 370-91

Books

45. Beauvoir,Simone de(2010). **The second sex**, translated by Constance Borde, Sheila Malovany-Chevallier, Vintage
46. Bierema Laura L. and Cseh, Maria(2014). **A Critical, Feminist Turn in HRD: A Humanistic Ethos in Handbook of Human Resource Development**, Wiley,125-144
47. Boling, Patricia(2015). **The Politics of Work–Family Policies, Comparing Japan, France, Germany and the United States**, Cambridge University Press
48. Howie, Gillian(2010). **Between Feminism And Materialism a question of method**, Martin's Press LLC
49. Kasser, tim(2002). **The High Price of Materialism**



50. Mazur Amy G. (2002). **Theorizing Feminist Policy**, Oxford University Press
51. Mill, John Stuart and Harriet Taylor Mill (1869). **The Subjection of Women**, The floatin press
52. Powell Gary N (2010). **Women and Men in Management**. SAGE Publications, Inc

